

ԳԵՐՄԱՆԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՏԱՃԿԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

«Deutsche Hilfsbünde für Armenien»

ԳԵՐՄԱՆ ԻՄԵՐԻՏ-ԿԱՐԱԳԵՑՁԵԱՆԻ

(Վ. Ե Ր Զ¹)

Ե Զ Ր Ա Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ուրեմն մեզ հեղաքրքրող հարցերը սոքա են. ա. արդեօք Հիւ-
ֆսթունդը ձգտում է շաւանափոխ անել հայ որբիկներին և բ.
ձգտում է արդեօք գերմանացնել նոցա:

Անցեալ համարում մենք արեւելք նիւթեր այս հարցերին պա-
րասխանելու համար. հիմնւելով նոցա վրայ և առհասարակ այս
հարցերի վերաբերեալ բոլոր նիւթերի վրայ, որոնք ամբողջութեամբ
բերել ի հարկէ անկարելի է², կարծում ենք, որ սխալ է հերեւեալ
եզրակացու թիւնը:

¹ Տես Մուրճ 1899 թ. № 11—12, 1900 թ. № 1, 2, 3.

² Հեղաքրքրողի համար կ'ընենք գլխաւոր աղբւրները. «Mitthei-
lungen aus d. Orient». 1899 № 4, էջ 27, № 5, էջ 34. № 9, էջ 73-74.
«Das Reich Christi» 1898. ապրիլ, յօդած «Deutsche Interessen im O-
rient», էջ 102. Նոյն թերթում, 1899, յուլիս, յօդած «Innere Missions-
kräfte». — Aus der Arbeit des armen. Hilfswerks» թերթում, 1898, Նո-
յեմբեր, էջ 173. 1899 ապրիլ, էջ 43, սեպտեմբեր, էջ 128. Յետոյ անհրա-
ժեշտ է չիշել «Christliche Welt» թերթից բրոշիւրով արտադրած պ. Ռոր-
քախի շահեկան յօդածը «Was müssen wir bei der Arbeit für die Arme-

Այն ժամանակ, երբ Հիլֆսբուրնշը սկսում էր փոքր առ փոքր կազմել, նորա ձգտումները և գործունեությունը լոկ մարդասիրական էին—սովեալներին հաց բաժանել, կանանց և որբերին ապաստան տալ, աւերւած զիւղերում փոշ, շորեղէն, սերմ բաժանել. ահա ինչու մն էր կայանում նոր սրեղծւած ընկերութեան գործունեությունը: Նոյն իսկ այն ժամանակ, այսինքն 1896 թ. հրատարակւած թուուցիկ և այլ թերթերը լոկ այդ մարդասիրական ոգովն են ներշնչւած: Այս մարդասիրական ձգտումներին ժամանակի ընթացքում միացան նախ կրօնական ձգտումներ և յետո՛յ՝ բարդարացումն քաղաքական տեսակէտից (ո՛չ քաղաքական շահեր). ուրիմն Հիլֆսբուրնշի ձգտումների զարգացումը կարելի է այսպէս ներկայացնել.

1. մարդասիրական 2 { մարդասիրական, 3 { մարդասիրական
կրօնական } կրօնական
քաղաքական
(արդարացում)

Սկսենք մարդասիրական ձգտումներից: Շատ մեծ սխալ կ'լինէր ասել թէ անկարելի բան է, որ Հիլֆսբուրնշը ունենայ կամ ունենար լոկ մարդասիրական նպատակներ առանց այս կամ այն եսական շահերի խառնուրդի: Մենք, հայերս, ինչպէս ուրիշ փոքր ազգերը ամեն կողմից շահագործւած լինելով, մինն լով ամեն մի նոր չարաբերութեան մէջ օպորտնների հետ, ակամայ a priori սկսում ենք կասկածել, չ'լինի այս անգամ էլ կամենում են մեզ խաբել,

nier berücksichtigen?) (==«Գործելով չօգուտ հալերի մենք ինչ պիտի ի նկատի ունենանք»): Յօշաժազիրը մատնանիչ է անում հալոց նկեղեցու վերանորոգման ներքին և արտաքին շտաբութիւնների վրայ: Վերջապէս պատրո Քրոկէսի (Brookes) փոքրիկ չօշածը—«Die gregorianische Kirche und das Evangelium» տպած պատրո լոնմանի կրօնական թերթերից մէկում—«Der Freiwillige», (==«Կամաւոր») 1899. № 10, և նորեքումս երևան եկած ոլորմական տեսակէտից Դր. Լեպսիուսի շատ շահեկան չօշածը, նորա նոր ամսաթերթում «Der Christliche Orient». 1900 լոնւար-փետրուար: Կարելի է չիչել և թուուցիկ թերթը 1897 թ. «Deutsche Orient Mission», որը լոյս է տնում այն հարցի վրայ, թէ ինչ կապ ունի «հալերին օժանդակելու գործը» գերմանական արեւելեան միսսիոնի ընդհանուր ձգտումների հետ:

շահագործել: Timeo Danaos et dona ferentes, մտածում ենք մենք: Բացի այդ, մենք, ինչպես և ամեն մի փոքր ազգ, ունենալով անթիւ սեփական ցաւեր, չենք կարող ըմբռնել, թէ ինչպես կարելի է, որ գտնւին մարդիկ, որոնք ամբողջ իրենց կեանքը նւիրեն այնպիսի մի ետազուրկ գործի ինչպիսին է մի օտար և անյայտ ազգի օգնութիւնը: Չ'պիտի մոռանալ որ իր սեփական ազգին ու հայրենիքին ծառայելու անհրաժեշտութիւնը, որպէս բարոյական պարտք, չի զգացւում մեծ ազգերի մէջ այնքան ուժեղ կերպով, ինչպէս փոքր ազգերի մէջ: Վերջինների համար ամեն մի անհատի թէ ֆիզիկական և թէ կուրտւերական կորուստը շատ զգալի է. և նա, ով նւիրում է մի օտարի գործի, նկատում է գրեթէ ինչպէս Դասալիք: Եւրոպական կեանքը ընթանում է համեմատաբար այնպիսի բնական կերպով, նա ունի այնքան հսկողներ և պարասխանաբաններ, որ շատ բնական է, որ գտնւում են այստեղ մի քանի մարդիկ, որոնք մի օտար բայց անհամեմատ անբախտ ազգութեան քառասունքների տպաւորութեան տակ, մի մեծ գործ են սկսում, որի նպատակն է այդ ազգին փոքր ինչ օգնել. բնական է նոյնպէս, որ յիսուն միլիոնաւոր ազգի մէջ գտնւեցան հազարներ, որոնք պատրաստ եղան նիւթապէս օգնելու այդ գործին: Ուրեմն Հիլֆբուրգի օգնութեան գործը չպիտի անպատճառ կեղծաւոր, շահագործական լինի. կարելի է միայն կասկածել և կասկածելով հարկաւոր է փորձել, a posteriori ապացուցանել այդ. և մենք կարող ենք ասել, որ Հիլֆբուրգի գործունէութեան ուսումնասիրումը և հէնց այն հանդամանքը, որ նորա ծախսած գումարից մեծ մասը գնացել է ոչ թէ որբանոցների ուսումնարանների, այլ անմիջական օգնութեան վրայ (հացի, սերմի, շորեղէնի և գործիքների վրայ), ցոյց է տալիս, որ լոկ մարդասիրական ձգտումները, Հիլֆբուրգի ուրիշ ձեռնարկների թւի մէջ, սկզբից մինչև այսօր միշտ մեծ դեր են խաղացել:

Ճիշդ է, կայ մի հանգամանք, որը ակամայ կարող է a priori կասկածանքների տեղի տալ: Ինչն է եղել սրտմառը, որ մարդասիրութեան խօստն գործը սկսեցին և փանում են հոգեւորականները, այլ ոչ թէ աշխարհականները: Պատահական է այդ երեւթը, թէ չէ: Ոչ, պատահական չէ, և այդ ունի իւր պատճառները, որ կարելի է բացատրել:

Մինչև հայկական կոտորածները 1894—96 թ. գերմանացիք գրեթէ չգիտէին ինչ է „Armenier“ (հայ) խօսքը, արդէն չեմ ասում որ ոչ ոք գաղափար չուներ թէ ուր են ապրում հայերը։ Կոտորածների ժամանակ, երբ գերման հասարակութիւնը լրագրական հեռագիրների շնորհիւ շեռ նոր էր սկսում ծանօթանալ հայերի հետ, գերման հոգեւորականները արդէն բաւականի բան գիտէին հայերի մասին։ Զպէտք է մոռանալ որ գերման ժողովրդի քաղաքական ուշադրութիւնը միշտ դրաւ առ ի եղել ներքին, գերմանական հարցերով, գերմանական իշխանութիւնների ջարաբերութիւններով։ Երբ այդ անկասկապ երկրութիւնները, Բիսմարկի օրերով, կազմեցին մի ընդհանուր մարմին, կայսրութիւն, այն ժամանակ ժողովուրդը, հոգեբանօրէն ու քաղաքականօրէն շատ բնական կերպով, սկսեց հետաքրքրուել նա և արտաքին քաղաքականութեան հարցերով։ Սակայն այդ արտաքին հարցերը շեռ կրում էին զուտ եւրոպական բնաւորութիւն, և այն լայն-համաշխարհային քաղաքականութիւնը, որը այժմ Վիլհելմ II այնպիսի յաջողութեամբ տանում է, երկար պատմութիւն չունի, գուցէ միայն երկու տասնեակ տարիներ։ Մի ժողովրդի համար դա շատ քիչ է, և հասկանալի է, որ գերման հասարակութիւնը ոչ միայն հայերի, այլ առհասարակ Եւրոպայից դուրս բնակւող ազգերի մասին շատ թերի տեղեկութիւններ ունի։ Այս կէտում հոգեւորականները աւելի շատ գիտեն քան թէ հասարակ աշխարհական քաղաքացիք։ Թէ շնորհիւ եկեղեցական պատմութեան, որը ամեն մի հոգեւորական ուսումնասիրել է, և թէ ներկայիս Արեւելքում տեղի ունեցող կրօնական մրցման շնորհիւ, հայերի ինչ լինելը նոցա փոքն ի շատէ պիտի ծանօթ լինէր։ Ամբողջ բողոքը, որ բարձրացրին գերմանացոց պատրոնները կոտորածների դէմ, շեշտւում էր այն գլխաւոր հանգամանքով, որ «կոտորած են քրիստոնեաներ»։ Վարկի է հաստատ ասել, որ եթէ հայերը քրիստոնեայ չ'լինէին, այն բողոքը, այն ժողովները, որոնք տեղի ունեցան կոտորածների ժամանակ հայերի օգտին, (արդարութիւնը պահանջում է աւելացնել—և միայն շնորհիւ գերման պատրոնների) —ամենեւին զոյգութիւն չէին ունենալու։

Գալով կրօնական շահերին, պիտի նկատենք, որ այն ինչ որ մենք այսօր շահեր^ք ենք անւանում, չեն կարող շահեր^ք ասել

այն մութով, ինչպէս այդ հասկացում է, երբ ասում ենք «կաթո-
լիկական շահեր», «քաղաքական շահեր» և այլն: Ձեռ կարծում, որ
բոլորքական եկեղեցին կարողանայ ունենալ որ և է շահեր, որով-
հետեւ նա կազմակերպւած մի մարմին է, որը ունենար իր սեփա-
կան քաղաքական կեանքը, ինչպէս, օրինակ, կաթոլիկ եկեղեցին,
որի ներկայացուցիչները ամեն տեղ պաշտպանում են իրենց հին
բները և պատրաստում նորերը յանուն կաթոլիկ եկեղեցու, որպէս
կազմակերպութեան: Բոլորքականութիւնը անհատական է: Բոլորքա-
կան եկեղեցու միասնականները, լինեն նոքա ամերիկացիք, թէ գեր-
մանացիք, նւիրում են իրենց գործին, հետեւելով լոկ անձնական
հակումներին, սեփական հաւարին և համոզմունքներին: Բնաւ զար-
մանալի է, եթէ գերմանացի բոլորքական պատրոնների մէջ գըրմ-
ւում են ոմանք, որոնք, խիստ համոզւած լինելով իրենց շաւանու-
թեան անկախութեան, ձգտել են պարափելու այդ շաւանու-
թեան սկզբունքները ոչ-բոլորքական ժողովուրդների մէջ՝ քրիստո-
նէական և ոչ-քրիստոնէական:

Սակայն այդ քարոզը մի եկեղեցական մարմնի ծրագրի իրա-
գործումը չէ, այլ, կրկնում եմ, հետեւանք անձնական ձգտումնե-
րի: Գերմանական, կամ ամերիկական միասնականները, այդ քարո-
զով ելք են տալիս իրենց կրօնական ոգևորութեան, անձնական
ձգտումին, այն է եղբայրական ծառայութիւն մատուցանել այդ ծա-
ռայութեան ամենակարօտներին: Նոքա ծառայում են իրենց իշխանե-
րին: Այդ իշխանները կարելի է քննադատութեան ենթարկել, բայց
իշխանները նոցա սեփական իշխաններն են, և նոքա ծառայում են
նրանց անկեղծօրէն, և միայն նոցա, այլ ոչ թէ իրենց երկրի քա-
ղաքական կամ ուրիշ շահերին: Բոլորքական քարոզը կարող է միև-
նոյն ժամանակ շատ նպաստիչ հանդիսանալ, օրինակ, Գերմանիայի
պետական արեւելեան ծրագիրներին, բայց բոլորքական միասնակա-
նները (կարող են լինել իհարկ է բացառութիւններ) զիտակցօրէն
իրենց գործունէութիւնը չեն յարմարեցնում այդ ծրագրին: Այդ-
պէս չէ կաթոլիկների միջև: Ճիշտ է, սոքա էլ շատ քիչ են հետա-
քերտում քաղաքական հարցերով, բայց հէնց այն պարագայով որ
ունին մի ընդհանուր եւ միակ հայրենիք—կաթոլիկ եկեղեցու ա-
հաւոր կազմակերպութիւնը իր մայր աթոռով—Վատիկանը: Յանուն

այդ քահանայական կազմակերպութեան հազարաւոր կաթոլիկ միասիրտարներ³ կամայ և յաճախ ականայ, այսինքն առանց ներքին կոչման, աշխարհիս բոլոր կէտերում պապական քարոզ են անում⁴։

Աւետարանականութեան և կաթոլիկութեան դրդիչ հանգամանքներին զանազանութիւնը շատ մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետեւ արտայայտուած է ոչ թէ միայն նոցա նպատակների և հետեանքների այլ և քարոզի ձևերի վրայ։

Ովքեր են, օրինակ, Հիլֆսբուրգի գործիչները։ Մարտիկ, որոնք, կրկնում ենք, ոգևորած են երկու գաղափարով—տարածել մաքուր կրօնը (քոլոքականութիւնը) և «մաքուր» քրիստոնէական գործերով։ Հայ ընթերցողի մէջ, այս խօսքերը կասկածանքի և հեգնութեան ժպիտ կարող են յառաջ բերել։ Նորա համար անհաւատալի է, որ գործում են Եւրոպայում լուրջ մարտիկ, որոնք կարող են յափշտակել այդպիսի ձգտումներով. այստեղ անպարծառ պիտի մի յետին նպատակ լինի։

Բայց զիրենալու է մի բան — և հարկաւոր է դորս վրայ մտանանիշ անել, ոչ թէ Հիլֆսբուրգը արդարացնելու նպատակով, այլ որպէս զի Հիլֆսբուրգի երևան դալը մեզ համար որքան հնար է, բազմակողմանի հասկանալի դարձնելու համար, — որ մեզ, հայերիս անհասկանալի են մի շարք ձգտումներ, որոնք սովորական երևոյթ են ուրիշ և մանաւանդ եւրոպական ազգերի մէջ։ Յայտնի է, որ մենք, հայերս, ոչ անգիտակցաբար, ոչ էլ գիտակցաբար շատ կրօնասէր

³ Մի նշանաւոր ֆրանսիական հեղինակ, (ինչպէս երևում է չափազանց մոլեռանդ կաթոլիկ) հաւատացնում է, որ կաթոլիկ միսսիոնարները Արևելքում անձնէր են իրենց գործին, իսկ քոլոքականները սարսափելի ետամու։ Այս համեմատութիւնը դժւար ընդունելի է, որովհետեւ անկասկած նոքա, (այսինքն քոլոքականները), որոնք նւիրում են մի գործի, հետեւելով անձնական կոչման և որոշ գաղափարի, պէտք որ աւելի անձնէր չինին, քան թէ «պաշտօնական» միսսիոնարները — կաթոլիկները։ Այդ կայելի է ընդունել միաջն ալն մոքով, որ կաթոլիկները աւելի մեծ անձնական զոհեր են բերում իրենց պապին, քան թէ քոլոքականները, որոնց զոհաբերութիւնների սեղանը — իրենց սեփական համոզմունքներն են։ (La France du Levant, par Etienne Lamy. Revue des Deux Mondes 15 սեպտ. 1899. էջ 925 — 26).

չենք: Կրօնական հեղափոխութիւնը պակտում է մեզ ⁴: Գիտակցական հաւատ, այսինքն հաւատ, որը հիմնւած է՝ ոչ թէ միայն ըզզացմունքների այլ և մի ամբողջ փիլիսոփայական հայեցողութեան վրայ, մենք չունինք Իսկ նայեցէք Եւրոպայում: այստեղ, թէ կաթոլիկութիւնը և թէ բողոքականութիւնը ունին իրենց անթիւ փիլիսոփայական սիստեմները, որոնք անդադար երևան են գալիս՝ իսկզբանէ մինչև այսօր ձգտելով մրցել յաշտական փիլիսոփայութեան հետ. և այն անհաւոր ճիշդը, որը յրել է յաշտական, գիտական փիլիսոփայութիւնը կրօնական սիստեմները դասալիւծ համար, արդէն ապացուցանում են, որքան ուժեղ են այս սիստեմները. քրիստոնէական շարքի մեծ փիլիսոփաները, թէիստոսները թէ աթէիստները, մատերիալիստները թէ սպիրիտուալիստները, զբաղւել են ամենալուրջ կերպով ոչ թէ միայն կրօնական, այլ և յաւանական հարցերով: Կաթոլիկ և բողոքական պրոֆեսսոր-ասպրաժառանգները շատ յաճախ վիճում են փիլիսոփայական հողի վրայ, և ոչ թէ միայն եւրոպահայրեն ըստ Ղուկասու այսպէս է կամ այնպէս է և այլն: Զարմանալի է, որ ուրեմն, եթէ գտնւում են մարդիկ, որոնց մէջ խոր արմատացած կրօնական զգացմունքները համբարշտ ապրում են իրենց մտքի բարձր ուսման և զարգացման հետ: Այս կէտը հարկարոր է ի նկատի ունենալ, որպէս զի չկարծւի, որ եթէ եւրոպական մտքով զարգացած մի մարդ ի սրտէ նւիրւում է այնպիսի մի գործի, ինչպիսին է՝ աւետարանը բացատրել անուսում և ծէսերի մէջ խեղճաւ մի ժողովրդի, պէտք է անպատշաճ աշխատանքների շինակի տակ ուրիշ պատճառներ որոնել, լինի այդ քաղաքական կամ եսամոլ-կշրական:

Ամեն թիւրիմացութիւնից խոցա տալու համար, խօսենք միայն Հիլֆսբուրգի վրայ: Բացի մարդասիրական նպատակներից, Հիլֆսբուրգը, ասացինք, ունի և կրօնական շահեր, բացատրելով, որ «շահերի» փոխարէն աւելի ճիշդ կ'լինէր ասել «ձգտումներ»: Մենք ցոյց տւինք, թէ ինչու մէկ է կայանում զանազանութիւնը Հիլֆսբուրգի կրօնական ձգտումների և կաթոլիկ շահերի միջև, և ասա-

⁴ Այս երևութիւնը վիշում ենք լուր որպէս ֆաքտ, ոչ թէ իբրեւ մի պակասութիւն:

ցիւնք, որ այդ զանազանութիւնը ազդում է և քարոզի ձևերի վրայ։

Յաչարնի է, որ լուսաւորչականը, կաթոլիկի, շառնալով չի կարող կաթոլիկի շառնալ փոքր առ փոքր, այլ, ընդունելով կաթոլիկութիւնը, միևնոյն ժամանակ ընդ միշտ կտրում է իւր յարաբերութիւնները լուսաւորչական եկեղեցու հետ. կարելի է ասել և աւելին, որ նա կիսով չափ կտրում է իւր նախկին յարաբերութիւնները և ազգային շահերի և ցաւերի հետ, որովհետև այնուհետև նորա համար առաջին տեղը արդէն բռնում է պապը, և յետոյ ազգը։

Կաթոլիկ միսիոնարների գործունէութիւնը Արեւելքում կայանում է նորանում, որ մի կողմից նոքա խլում են որ և է եկեղեցուն պարականոյ մի անձ, կաթոլիկ շարձելով նորան, և միւս կողմից ամեն միջոցներով աշխատում են տկարացնել այդ եկեղեցին։ Հիւլիսթունդի բողոքական գործիչները իրենց աւելարանական քարոզութեան մէջ չեն ձգտում խլել հայերին իրենց մայր-եկեղեցուց, այլ, ինչպէս նոքա հաւատացնում են մեր առաջ բերած գրութիւնների մէջ, ընդհակառակը, ուժեղացնել այդ եկեղեցին, որպէս զի նա աւելի յաջողակ կերպով կարողանայ մրցել ուրիշ հարեան եկեղեցիների հետ մի կողմից, և միւս կողմից—առաջն առնէ հայերի մէջ ծաւալուող անհաւարութեան։ Այդ երկու նպատակին կարելի է հասնել միայն լուսաւորչական եկեղեցու աստիճանաբար վերանորոգման ճանապարհով։

Լուսաւորչական եկեղեցին չի ընթացիկ զուգընթացաբար մարդկային կեանքի անընդհապ զարգացման հետ։ Նա խրեւել է ծէսերի մէջ. ձեւականութիւնը խեղդում է հաւատը. անհրաժեշտ է մաքուր կրօնի ճառագայթները շարձնել նորա վրայ, որպէս զի նրա մէջ արթնանայ ըստ Աւետարանի իսկական հաւատի պահանջը, որպէս զի հաւատը զիտակցական շառնալ, և այլն։

Այդպէս են մտածում Հիւլիսթունդի գործիչները։ Բայց ասում են նոքա, ինչպէս անել, որ վերջը ծառայած լինելու փոխարէն՝ Դուրս չգալ որ գործեցին ի վնաս հայոց ազգի։ Ինչպիսի առնելով այն նշանակութիւնը, որը հայոց եկեղեցին ունի հայերի համար, պիտի խուսափեն ամեն մի հանդամանքից, որը կարող կ'լինի թուլացնել այդ եկեղեցին։ Բողոքական շարձելով որեւէ լուսաւորչականի և ուրիշների շարժախաղով հաւատափոխութեան օրինակ տալով, կ'ընշանակէ զիտակցաբար նպաստել այդ վրանգին։ Ի՞նչ անել։ Այս հարցի

վրայ, որը չաճախ Դրական կերպով Դրած է եղել, զանազան պատահաններ չառաջ եկան. սոցա բոլորի ընդհանուր գաղափարը սա է. հարկատու է վերամտորոգել հայոց եկեղեցին, ոչ թէ արտաքին այլ ներքին մանապարհով, այսինքն այնպես դատարարակել հայ երեսանների (ներկայումս — որքերին), որպես զի նորա մեծ սնալով նկատեն իրենց մայր եկեղեցու պակասութիւնները եւ աշխատեն հետաքննել նոցա. գործելով այդ հարցում աւետարանականութեան ուղղութեամբ:

Աւրեմն Հիլֆսբուրգը ցանկանում է, որ հայոց եկեղեցին վերանորոգուի հայերի միջոցով, և ոչ թէ քանդի օտարների ձեռքով: Այժմ տեսնում է ընթերցողը, որ այն հակասութիւնները, որ ամեն մի քայլափոխում պատահում էինք մեսսիոնարների նամակներէ մէջ (տես Մուրճի նախորդ համարները), իսկապէս հակասութիւններ չեն և գեղեցիկ կերպով ներդաշնակում են: Մի կողմից Հիլֆսբուրգի աշխատակիցները կը են տալիս իրենց կրօնական քարոզի ծարախն, միւս կողմից աշխատում են չարմարացնել իրենց զործունէութիւնը հայերի շահերին. և ըողորակաւ միաստիոնարներից բղխած այս նախադասութիւնը թէ մենք զգում ենք Դէպի լուսաւորչական եկեղեցին ջերմ սիր և ցանկանում ենք նորան ամենաբարձրը զարգացումս—այդ խօսքը կեղծաւորութիւն է:

Հիլֆսբուրգի ծրագիրը սքանչելի է և մեզ մնում է հաւատարմ որ նա անարար կերպով դործադրում է այդ ծրագիրը. մեզ մնում է նոյնպէս յուսալ որ Հիլֆսբուրգը ապագայում, երբ նորան կը միանան նոր մարդիկ և կը հեռանան հինները, մի անգամ ընդունւած ազնիւ սկզբունքը կը մնայ անփոփոխ: Կարծում եմ որ աւելորդ է բերել այստեղ այն խօսքերը, որ պ. Էրնստ Լոհմանը, հաբաւային կոմիտէների նախագահը, գրել է մեզ. որպէս պատասխան բողոքական քարոզի հարցին:

«Կարող եմ ձեզ հաւատացնել, որ մենք բոլորովին հեռու ենք հայկական եկեղեցու մէջ բողոքականութիւն քարոզելու մտքից: Երբ ես հեռանում էի Հալապտանից ⁶, մի ծեր հայ քահանայ, որի հետ

⁶ Յունւար 18, 1900: Հեղինակը տեւ է մեզ առաջ բերած տողերի հրապարակութեան թույլատրութիւնը:

Անցնալ տարի հեղինակը ճանապարհորդել է Տաճկա-Հալապտանում:

միասին գործած եմ տառապեալների համար, ասաց ինձ. «Ուշարկեցէք մեզ Աւետարանի քարոզիչներ, որպէս զի նոքա տարածեն (verkünden—հռչակեն) Աւետարանը հայոց եկեղեցու մէջ (նոյրը բնագրումն է)»: Եթէ հայկական եկեղեցին ցանկանում է ուժեղ լինել, նա պիտի ներշնչւի ոգեկան ոյժերով: Որեւէ մեռած եկեղեցի, որը հեղուում է միայն արտաքին ձեւերի — ոյժ չ'ունէ:... Ես չեմ սպասում, որ մեր որբանոցներում շատ տիրակալող երեխաները անցնեն բողոքական եկեղեցին: Բայց ես խնդրում եմ Աստուծուց, որ որ նա շինէ նոցանից մաքուր և իսկական քրիստոնեաներ, որոնք հանդիսանան որպէս լոյս և աղ իրենց ժողովրդի և եկեղեցու մէջ: Ուրեմն թոյլ տւէք մեզ միասին գործել յօգուտ ձեր խեղճ ազգի»⁷:

Այսքանը՝ շաւանափոխութեան մասին: Ինչ վերաբերում է հայերի գերմանացմանը, օրինակ, ի նպաստ քաղաքական շահերի, Հիլֆսբուռնդը հիմնւելու օրից սկզբունքով որոշել էր — ոչ մի քաղաքական գոյն չտալ «օգնութեան միութեան»: Բացի այդ, չեմ պատահած, որ հայ որբերին գերմանացնելու հարցը որ և է տեղ շոշափւած լինի, այնպէս որ յժար ընդունելի է որ այդպիսի ձգտում գոյութիւն ունենայ, մանաւանդ որ «օգնութեան միութեան» աշխատակիցները ամեն քայլափոխում կրկնում են, որ նոցա նպատակն է, կրթել հայ զաւակները, «ինչպէս հայեր»: Այդ տեսակէտից, որբերի մեծագոյն մասի համար կարելի է հանգիստ լինել, որովհետեւ սոցա միայն սկզբնական ուսում տալով և սովոր ցնելով մի որ և է արեւտրահէնց որ երեխաները հասնում են այն հասակին, երբ կարող են փող աշխատել և հոգալ սեփական ապրուստը, Հիլֆսբուռնդը աշխատում է անմիջապէս արձակել նոցա որ-

⁷ Մի քանի ամիս սորանից առաջ կապցաւ Բերլինում Հիլֆսբուռնդի ընդհանուր ժողովը: Յիշեալ Դր. Ռորբախը շեշտում էր որբանոցների քաղաքական նշանակութեան վրայ, ցանկանալով հրեի աւելի շահագրգռել ունկնդիրներին, որպէս զի նոքա աւելի աջակցեն այդ գործին: Դր. Լեպսիուսը իւր ճառի մէջ, ասում են, նկատեց, որ «հայերին օգնելու միութիւնը» քիչ է հետաքրքրւում այն հարցով՝ օգուտ թէ վնաս է բերում նա Գերմանիայի պետական շահերին. նա կատարում է միայն իւր քրիստոնէական պարտականութիւնը:

քանոցներից և շրկել գիւշերը. այնպէս որ ինչ ոգով էլ շաստաիրակած լինեն երեսաները որբանոցներում, ընդ միշտ վերաշառնալով «գիւշերը» նոքա նորից պիտի հայեր շառնան և մնան: Մի փոքր վրանդ սպառնում է այն երեսաներին, որոնք նկատուում են որպէս արժանի «բարձր» ուսման: Ստարացումը յաջողւում է շարոցներում, երբ նոցա շաստութեանը հիմնում օտար դրականութեան վրայ և տեսնում է երկար տարիներ: Եթէ Հիլֆսբունդը չհոգաց հայկական առարկաների շաստութեան մասին յիշեալ փոքրամասնութեան համար, ու չի գտնի արժանի հայ ուսուցիչներ, որոնք կարողանային զուգընթացութեան պահպանել գերմանական շաստութեան հետ, այն ժամանակ Հիլֆսբունդը անգիտակցօրոն փոքր իշարէ կ'օտարացնէ որբերին, մոցնելով նրանց թարմ յիշողութեան մէջ գերմանական տպաւորութիւններ: Բնական է, որ մեզ համար միևնոյնը չի կարող լինել, թէ արդեօք մի քանի հարիւր երեսաներ, փոքր ի շարէ հիմնական ուսում և շաստաիրակութեան ստանալուց յետոյ, մոցնելով կեանքի մէջ, օտար կը լինեն իրենց ազգութեան, թէ ոչ: Գոցա թէ կորուստը, և թէ պահուստը չի կարող զգալի չը լինել մեր հասարակութեան համար:

Սկզբից մենք նկատեցինք, որ ժամանակի ընթացքում Հիլֆսբունդի ձգտումներին միացան և քաղաքական ոչ թէ «շահեր» այլ «արդարացում»: Այո, «ժողովութեան Միութեան» կողմից ոչ մի ժամանակ ասած չէ եղել, որ իւր արեւելեան հիմնարկութիւններով նա կը ձգտի նպաստել Գերմանիայի կառավարութեան քաղաքական շահերին: Ինչպէս յիշեցինք սկզբունքով քաղաքական նպատակները արտաքսւած են «ժողովութեան Միութեան» ծրագրից: «Քաղաքական արդարացում» մասին խօսք եղել է պոլեմիկայի ժամանակ «Մուրճ»-ի անցեալ համարներում յիշւած յարձակումների ժամանակ, Հիլֆսբունդի անդամների կողմից արտայայտւած է եղած, որ Հիլֆսբունդը ոչ միայն ոչ մի վնաս չէ բերում գերմանական քաղաքականութեանը Տաճկաստանում, այլ ուղղակի մեծ օգուտ. և, որքան մեզ յայտնի է, միայն շոքար Ռարբախն է եղել (նա Հիլֆսբունդի գործող մարմինն է պատկանում), որը շրական կերպով զբաղւել է այն հարցով, թէ ինչ ծառայութիւն կարող են մատուցանել գերմանական որբանոցները Գերմանիայի արեւելեան

քաղաքականութեան: Նորա կարծիքները Մուրճ-ի անցիակ համարում արդէն առաջ բերինք⁸:

Այժմ, վերջին եզրակացութեան համար հարցնենք, թէ ինչ նշանակութիւն կարող են ունենալ մեզ համար գերմանական Հիլֆսբուրգը և նորա հիմնարկութիւնները: Պարասխանելով դորանցոյց կրօնք այն մինիմալ օգուտը, որ նա տւել է և կարող է տալ մեզ, եթէ մինչև անգամ նորա ներկայիս գործունէութիւնը այնպէս անմեղ չլինի, ինչպէս իրանք նկարագրում են, որին և հաւատում ենք մենք և կամ եթէ նա ապագայում շեղւի իւր սկզբունքներից: ա. նա շատ նպաստել է հայոց անւան ժողովրդականացմանը Գերմանիայում և միշտ պաշտպանել է և կ'պաշտպանի հայերին, երբ սոցա վրայ յարձակմունքներ են լինում մամուլի մէջ:

բ. նորա շնորհիւ հազարաւոր հայեր ազատւել են սովի մահից և մօտ 2.000 երեխաներ ապաստան են գտել:

գ. ինչ ոգով և շատ փարակած լինեն այդ հայ օրբիկները, քաբար է, որ 2.000 երեխայ փոքր ի շարէ կանոնաւոր ուսում ու շատ փարակութիւն են ստանում և սովորում որտէ արհեստներ. և այդ այն ժամանակ, երբ կոտորածների առթիւ հայկական ուսումնարանները փակեցան Տաճկաստանում:

դ. Հիլֆսբուրգի հիմնարկութիւնները իրենց գոյութեամբ շարացնում են Եւրոպայի ազորեակների թիւը Տաճկաստանում: Ամերիկական, գերմանական, ֆրանսիական և այլ միսսիանները հանդիսանում են Թիւրքիայում ինչպէս Եւրոպայի, այսպէս առած, ոչ պաշտօնական հիւպատոսներ. նոքա հանդիսանում են, որպէս ոչ պաշտօնական հսկողներ տաճկական կեանքի, զլիաւորապէս դաւառանքում. կոտորածների և ուրիշ շէպքերի միջոցին նոքա հաշորդում:

⁸ Թող եմ տալիս ինձ, որպէս օրինակ, քիչատակել հետեւեալ շէպքը: Անցեալ տարի, ինձ ծանօթ մի գերմանացի, կարդալով նամակս Հիլֆսբուրգի օրգանի մէջ, գրեց ինձ մի բաց նամակ այն քաղաքի հասցէով, որը նշանակւած էր տղած նամակիս վերջում: Նա գրում էր, որ պահելով իւր հաշով մի հայ որբ Հիլֆսբուրգի որբանոցի մէջ, նա շատ կ'ցանկանար տեսնուել մի որ և է հալի հետ՝ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ստանալու համար իւր «զաւակի» երկրի մասին, և որ այդ նպատակով նա մտադիր է այս ինչ օրը դալ այդ քաղաքը և տեսնուել ինձ հետ:

են պատահածը Եւրոպային և մամուլը սկսում է խօսել: Մինչև այժմ միայն գերմանական մամուլն էր, որ լռում էր այդ շէպերում, այժմ բոլորովին ուրիշ է, և մի Լեպսիուսի, Լոհմանի, Բրոկե-սի հաղորդագրութիւնները բարձր են զնահապուստ գերմանական մամուլի մէջ:

Ե. Ինչպէս սկզբում ցոյց էինք տւել, Հայ որբիկները ունին գերմանական ինամակալներ՝ «ծնողներ»: Այդ ծնողները լինում են ինչպէս առանձին անհատներ, անձնաւորութիւնների մի խումբ, նաև մի եկեղեցի կամ ընկերութիւն: Պահելով իրանց հաշուով հայ երե-խաներ, լինելով յաճախ նոցա հետ նամակագրութեան մէջ, այդ «ծնողները» բնականաբար փոքր ի շատէ կապում են իրենց «գա-ւակներին» հետ և պիտի հետաքրքրւեն նոցա վիճակով, նոցա երկրի շրջութիւնով, կեանքով և այլն: Ուրեմն Հիլֆսբուրգի շնորհիւ Գերմանիայի հասարակութեան մէջ կան հազարներ, որոնց ուշա-դրութիւնը գրաւում են արևելքի շէպերը և որոնք բարոյական տեսակէտից անտարբեր չեն կարող մնալ շէպի կտորածները և ու-րիշ տխուր անցքերը:

Զ. Շնորհիւ Հիլֆսբուրգի շարոցներին և բողոքականութեան՝ մեր եկեղեցին և ուսումնարանները, նոցա հետ մրցելու համար, ըս-տիպա՞ծ կ'լինին վերանորոգել և լաւանալ. այդ ապացուցին ամե-րիկական հիմնարկութիւնները:

Է. Վերջապէս, Հիլֆսբուրգի շնորհիւ նոր արգելք է ստեղծւում կաթոլիկութեան տարածմանը Հայաստանում: Այն ծառայութիւնը միայն որ կատարել են արդէն ամերիկացիք, արժանի է արդէն որ յաջողութիւն ցանկանանք Հիլֆսբուրգին:

Նայո անգամ լսում է, որ հայերին օգնելու «Գերմանական Օգնութեան միութիւնը» արժանի չէ մեր շնորհակալութեան հէնց այն պարճառով, որ նորա գործունէութիւնը օգտաւէտ է նաև գերմանական շահերին (?):

Կրկնում ենք, Հիլֆսբուրգը երևան է եկել, ինչպէս հետևանք մաքուր մարդասիրական ձգտումի—ազատել բարոյական և ֆիզիկա-կան վախճանից՝ կոտորածներից յետոյ մնացած որբերին: Այդ ճիշդ-

տուժով ներշնչած է և նորա ներկայ գործունէութիւնը: Անհերքելի թէ, որ է նորա գործիչներինց ոմանք ոգևորում են նաև կրօնական քարոզով, այն մարդով, ինչպէս ցոյց տւինք, իսկ ոմանք մեծ բուականութիւն են ստանում, որ իրենց մարդասիրական գործը նպաստում է և Գերմանիայի պետական շահերին Արեւելքում: Եթէ իրօք Հիլֆբրունդի հիմնարկութիւնները ծառայութիւն կը մատուցանեն Գերմանիայի շահերին, Դորանից Դեռ չի բլխում, որ այդ ծառայութիւնը մեզ պիտի փնտռի ինքի. և մենք տեսնենք, որ այդ ճանապարհի վրայ Հիլֆբրունդը անկարող է գրեթէ մեզ փնտռի: Ուրեմն, եթէ նա վերջ ի վերջոյ օգտաւէտ հանդիսանայ թէ գերմանացիներին, և թէ հայերին, այն ժամանակ ոչ միայն երկու կողմը պիտի շնորհակալ լինին, այլ և ամեն մի կողմնակի հանդիսատես պիտի ուրախ լինի, որ բարի գործը օգտաւէտ է լինում: Ինչպէս սրացողին, այնպէս և անողին: Դորանումն է կայանում կենսական առողջ իշէալը: